

AUTOREFERATY

Piotr Głowacki

Piotrków Trybunalski

Życie gospodarcze Piotrkowa Trybunalskiego w latach 1793–1914¹

Analiza historiografii miast polskich może doprowadzić do wniosku o niedostatku opracowań gospodarczych. Również i literatura opisująca dzieje miasta Piotrkowa nie jest liczna. Do najważniejszych prac z tego zakresu należy pozostająca nadal w rękopisie „Monografia Piotrkowa Trybunalskiego” nakreślona przez M. Rawitę-Witanowskiego², *Dzieje Piotrkowa* pod redakcją B. Baranowskiego³ oraz publikacja K. Głowackiego⁴, które dotyczą głównie gospodarki przestrzennej. Brak jest pozycji, która przedstawia zagadnienia gospodarcze Piotrkowa bardziej szczegółowo. Zauważyć trzeba bowiem, że miasto w XIX w. przechodziło bujną ewolucję związaną z rozwojem rzemiosła, przemysłu, handlu, transportu. Dzięki temu rozwijała się także zabudowa przestrzenna, komunalna, sportowo-rekreacyjna, rosła też liczba mieszkańców.

Celem dysertacji było uzupełnienie tej luki i próba opisania dziejów gospodarczych Piotrkowa w XIX w. Okres ten charakteryzował się licznymi zmianami, jakie zachodziły w mieście w związku z umocnieniem się Piotrkowa jako prężnego ośrodka rzemieślniczo-handlowego. Przedstawiono początki i rozwój przemysłu, inwestycje o zasięgu krajowym, takie jak: budowa Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej, czy też lokalnej, ale równie ważnej dla miasta i jego okolic — powstanie Kolei Wąskotorowej Piotrków-Sulejów.

Praca ma na celu przedstawienie najważniejszych czynników, jakie miały wpływ na życie gospodarcze miasta, takich jak: ludność, rzemiosło, usługi, handel, przemysł, transport i gospodarka przestrzenna. Ukazano zmiany i ich podłoże, kierunki rozwoju wraz z ich dynamiką, a także inne czynniki, które miały znaczący wpływ na te zmiany.

¹ Autoreferat pracy doktorskiej, której obrona odbyła się w Instytucie Historii Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach 31 marca 2005 r. Jej promotorem był prof. dr hab. Jerzy Szczepański, recenzentami zaś prof. dr hab. Wiesław Caban oraz prof. UŁ, dr hab. Stefan Pytlas.

² M. Rawita-Witanowski, *Monografia Piotrkowa Trybunalskiego*, 1931 r., rkps. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim dalej: APwPT.

³ *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, pod red. B. Baranowskiego, Łódź 1989.

⁴ K. Głowacki, *Urbanistyka Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków-Kielce 1984.

Rozpatrując chronologiczne ujęcie dziejów miasta, warto zasygnalizować kilka ważniejszych dat. 12 kwietnia 1793 r. do miasta wkroczyły wojska pruskie, które ulokowały w Piotrkowie kamerę i regencję. W 1816 r. Piotrków ustanowiono miastem obwodowym. Od 1853 r. otrzymał prerogatywy miasta gubernialnego, a w 1867 r. utworzona została gubernia piotrkowska. 18 grudnia 1914 r. po opuszczeniu miasta przez Rosjan zapoczątkowany został okres okupacji austriackiej.

Za cezury czasowe pracy przyjęto następujące daty: początek panowania pruskiej administracji 1793 r. oraz 1914 r., moment wybuchu I wojny światowej. Później występują już znaczące zmiany w charakterze źródeł, co było spowodowane ewakuacją wielu dokumentów w głąb Rosji. Trudności napotyka się również w interpretacji danych statystycznych, które stają się nieporównywalne z materiałami wcześniejszymi. Sytuacja taka wynikała z tego, że dotychczasowe wzory kancelarii rosyjskiej zostały zastąpione austriackimi. Cezurami pomocniczymi są następujące daty: 1807 r., czyli utworzenie Księstwa Warszawskiego, 1815 r. — powstanie Królestwa Polskiego oraz 1867 r., kiedy to Piotrków stał się siedzibą guberni. W niektórych rozdziałach, dokonano podziału na podrozdziały, dla których datą graniczną był moment utworzenia guberni piotrkowskiej. Datę tę, jako ważną dla rozwoju Piotrkowa, przyjęto w celu uwidocznienia zmian przed i po utworzeniu guberni.

Rozprawa składa się z sześciu rozdziałów, w których przedstawiono poszczególne zagadnienia, analizę źródeł i literaturę przedmiotu.

Literatura ogólna jest bardzo obszerna, równie obszerna jest literatura dotycząca regionu. I tak do autorów zajmujących się tematyką przemian administracyjnych w omawianym regionie m.in. należą: A. Stebelski⁵, M. Bandurka⁶, Z. Anusiak⁷. Autorami prac dotyczących problematyki rozwoju ludności Piotrkowa są m.in.: J. K. Janczak⁸, O. Flatt⁹, E. Dobrzańska¹⁰, W. Musiał¹¹, M. Rawita–Witanowski¹², M. Feinkind¹³. Charakterystyka rzemiosła piotrkowskiego zawarta jest głównie w pracach następujących autorów: O. Flatt¹⁴, M. Rawita–Witanowski¹⁵, J. Kański¹⁶, M. Feinkind¹⁷. Piotrków doczekał się też kilku publikacji na temat prze-

⁵ A. Stebelski, *Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego*, Łódź 1935.

⁶ M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Warszawa 1974.

⁷ Z. Anusiak, *Życie społeczno–polityczne w latach 1793–1886*, w: *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, pod red. B. Baranowskiego, Łódź 1989.

⁸ J. K. Janczak, *Ludność*, w: *ibidem*.

⁹ O. Flatt, *Opis Piotrkowa Trybunalskiego pod względem historycznym i statystycznym*, Warszawa 1850.

¹⁰ E. Dobrzańska, *Piotrków — szkic statystyczno–historyczny na podstawie prac źródłowych*, w: „Tydzień”, 1888, nr 36.

¹¹ W. Musiał, *Ludność Piotrkowa Trybunalskiego w latach 1782–1961*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, seria III, 1964, z. 8.

¹² M. Rawita–Witanowski, *Monografia...*

¹³ M. Feinkind, *Dzieje Żydów w Piotrkowie*, Piotrków 1930.

¹⁴ O. Flatt, *Opis Piotrkowa...*

¹⁵ M. Rawita–Witanowski, *Monografia...*

¹⁶ J. Kański, *Rys statystyczny m. Piotrkowa na podstawie danych drugiego spisu jednodniowego*, Piotrków 1883.

¹⁷ M. Feinkind, *Dzieje...; idem, Dzieje Żydów w Piotrkowie i okolicy od najdawniejszych czasów do chwili obecnej*, Piotrków 1994.

mysłu, m.in.: B. Baranowskiego¹⁸, W. Pusia¹⁹, A. Barszczewskiej²⁰, B. Wachowskiej²¹, R. Rosina²², J. Pietrzak²³, R. Paradowskiego²⁴, Z. Truszkowskiego²⁵, a także bardzo wartościowych ówczesnych opisów historyczno–statystycznych²⁶.

Bardziej skąpa jest literatura dotycząca transportu, w tym kolei, miasta Piotrkowa. Kilka opracowań dotyczy Drogi Żelaznej Wąskotorowej Piotrków–Sulejów, pozostałe publikacje traktują ten temat wybiórczo.

Problematyka gospodarki przestrzennej poruszana była wielokrotnie na łamach wielu prac dotyczących Piotrkowa, lecz traktowała ten temat w sposób raczej ogólny. Najobszerniej omawiają wspomniany temat M. Koter²⁷, K. Baranowski²⁸ oraz K. Głowacki w pracy poświęconej urbanistyce²⁹.

Nieocenionym źródłem informacji do problematyki przemian administracyjnych i ustrojowych okazały się zasoby Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim (APwPT). Z ważniejszych zespołów wymienić należy: Akta miasta Piotrkowa³⁰ (Wydział Administracyjny — Sekcja Administracyjna, Wydział Administracyjny — Sekcja Fabryczna, Wydział Skarbu — Sekcja Ekonomiczna) oraz Wydział I Administracyjny, Zarząd Miasta, akta Magistratu Miasta Piotrkowa, Komisarz i Zarząd miasta Piotrkowa. Ponadto wykorzystano zespoły: Starostwo Powiatowe w Piotrkowie³¹, Naczelnik Powiatu Piotrkowskiego z lat 1847–1865³², Policmajster miasta Piotrkowa 1906–1913³³ oraz źródła i informacje zawarte w zespołach i wstępach do inwentarzy: Sąd Okręgowy w Piotrkowie Trybunalskim 1876–1914³⁴, Sąd Policji Poprawczej Wydziału Piotrkowskiego 1845–1876³⁵, Sąd Pokoju Powiatu Piotrkowskiego 1805–1875³⁶, Sąd Pokoju miasta Piotrkowa 1875–1907³⁷, Sąd Gminny I–V Okręgu Powiatu Piotrkowskiego 1876–1914³⁸.

¹⁸ *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, pod red. B. Baranowskiego, op. cit., s. 767; *Geneza i powstanie regionu piotrkowskiego*, „Studia Regionalne”, t. 1 (VI), Piotrków Trybunalski 1977, s. 23–30.

¹⁹ W. Puś, *Stosunki gospodarcze*, w: *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, op. cit., s. 264–285.

²⁰ A. Barszczewska, *Udział Piotrkowa Trybunalskiego w powstaniu listopadowym i styczniowym*, w: *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego*, pod red. R. Rosina, Piotrków Trybunalski 1967, s. 75–96.

²¹ B. Wachowska, *Życie społeczno–polityczne i kulturalne w latach pierwszej wojny światowej*, w: *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, op. cit., s. 360–374; *Z dziejów ruchu robotniczego w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1918–1939*, w: *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego*, op. cit., s. 97–128.

²² *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego*, op. cit., s. 238.

²³ J. Pietrzak, *Z dziejów przemysłu w Piotrkowie Trybunalskim w pierwszej połowie XIX wieku*, w: *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego*, op. cit., s. 195–208.

²⁴ R. Paradowski, *Dzieje huty szkła „Hortensja” w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1898–1949*, Łódź 1975.

²⁵ Z. Truszkowski, *Monografia hut szklanych „Hortensja” i „Kara” w Piotrkowie Trybunalskim ze szczególnym uwzględnieniem produkcji szkła w ogóle*, Warszawa 1931.

²⁶ O. Flatt, *Opis Piotrkowa Trybunalskiego...*, s. 62.

²⁷ M. Koter, *Układ przestrzenny*, w: *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, op. cit.

²⁸ K. Baranowski, *Zabudowa*, w: ibidem.

²⁹ K. Głowacki, *Urbanistyka Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków–Kielce 1984.

³⁰ APwPT, Akta miasta Piotrkowa (dalej AmP), 1746–1945, 15278 jednostek archiwalnych (dalej j.a.).

³¹ APwPT, Starostwo Powiatowe w Piotrkowie 1918–1939, 4749 j.a.

³² APwPT, Naczelnik Powiatu Piotrkowskiego 1847–1865, 9 j.a.

³³ APwPT, Policmajster miasta Piotrkowa 1906–1913, 4 j.a.

³⁴ APwPT, Sąd Okręgowy w Piotrkowie Tryb. 1876–1914, 136 j.a.

³⁵ APwPT, Sąd Policji Poprawczej Wydziału Piotrkowskiego 1845–1876, 23 j.a.

³⁶ APwPT, Sąd Pokoju Powiatu Piotrkowskiego 1805–1875, 336 j.a.

³⁷ APwPT, Sąd Pokoju miasta Piotrkowa 1875–1907, 15 j.a.

³⁸ APwPT, Sąd Gminny I–V Okręgu Powiatu Piotrkowskiego 1876–1914, 20 j.a.

Do głównych źródeł demograficznych zaliczyć trzeba przede wszystkim dane ze spisów powszechnych, spisów jednodniowych, statystyk sporządzanych na zlecenie burmistrza lub innych władz miejskich, spisy wojskowe.

Do głównych zespołów archiwalnych informujących o rzemiośle, handlu i usługach zaliczyć trzeba Akta miasta Piotrkowa³⁹, a w nich Akta Magistratu m. Piotrkowa, Akta Urzędu Muncypalnego⁴⁰, a także pozostałe zespoły, takie jak: Cechy miasta Piotrkowa⁴¹, Cech Kupców w Piotrkowie⁴². W zakresie problematyki finansowo-kredytowej następujące zespoły: Piotrkowski Oddział Banku Państwa⁴³, Bank Spółdzielczy w Piotrkowie⁴⁴, Bank Związku Spółek Zarobkowych⁴⁵, Piotrkowska Kasa Oszczędności⁴⁶, Piotrkowskie Towarzystwo Kredytowe Miejskie⁴⁷, Piotrkowskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu⁴⁸, Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Rzemieślników i Handlujących miasta Piotrkowa⁴⁹, Komunalna Kasa Oszczędności⁵⁰.

Dla dziejów przemysłu najważniejszym źródłem są zasoby Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim, w tym głównie zespoły: Akta miasta Piotrkowa, Piotrkowska Manufaktura Sp. Akc.⁵¹, Huta Szkła Gospodarczego „Hortensja” w Piotrkowie Tryb.⁵², Huta Szkła Okiennego „Kara”⁵³, Zjednoczenie Hut Szklanych⁵⁴, akta notariuszy piotrkowskich, Huta Szkła „Feniks”⁵⁵. Ponadto w Archiwum Państwowym w Łodzi zespoły: Starszego Inspektora Fabrycznego⁵⁶, Rządu Gubernialnego⁵⁷, Kancelarii Gubernatora Piotrkowskiego⁵⁸, akta Zarządu Akcyzowego Guberni Kaliskiej i Piotrkowskiej⁵⁹ oraz Piotrkowski Gubernialny Urząd do spraw Fabrycznych⁶⁰. Z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie akta Rady

³⁹ Pomimo oddzielnych zespołów: Cechy miasta Piotrkowa i Cech Kupców w Piotrkowie, najwięcej materiałów źródłowych dotyczących rzemiosła i handlu (w tym imponujące dane statystyczne) znajdują się w AmP.

⁴⁰ APwPT, AmP, 1746–1945, 14595 j.a.

⁴¹ APwPT, Cechy miasta Piotrkowa 1550–1955, 82 j.a.

⁴² APwPT, Cech Kupców w Piotrkowie, 1532–1917, 58 j.a.

⁴³ APwPT, Piotrkowski Oddział Banku Państwa 1897–1920, 35 j.a.

⁴⁴ APwPT, Bank Spółdzielczy w Piotrkowie 1902–1996, 51 j.a.

⁴⁵ APwPT, Bank Związku Spółek Zarobkowych w Piotrkowie Tryb. 1915–1950, 229 j.a.

⁴⁶ APwPT, Piotrkowska Kasa Oszczędności 1859–1888, 19 j.a.

⁴⁷ APwPT, Piotrkowskie Towarzystwo Kredytowe Miejskie 1896–1950, 2028 j.a.

⁴⁸ APwPT, Piotrkowskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu 1899–1935, 15 j.a.

⁴⁹ APwPT, Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Rzemieślników i Handlujących miasta Piotrkowa, 1908–1930, 4 j.a.

⁵⁰ APwPT, Komunalna Kasa Oszczędności w Piotrkowie, 1912–1950, 33 j.a.

⁵¹ APwPT, Piotrkowska Manufaktura Sp. Akc. 1898–1944, 33 j.a.

⁵² APwPT, Huta Szkła Gospodarczego „Hortensja” w Piotrkowie Tryb. 1933–1981, 814 j.a.

⁵³ APwPT, Huta Szkła Okiennego „Kara” w Piotrkowie Tryb., 1946–1974, 248 j.a.

⁵⁴ APwPT, Zjednoczenie Hut Szklanych w Piotrkowie, 1925–1954, 365 j.a.

⁵⁵ APwPT, Huta Szkła „Feniks” w Piotrkowie Tryb., 1919–1977, 1083 j.a.

⁵⁶ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej APŁ), Starszy Inspektor Fabryczny Guberni Piotrkowskiej (1883–1891) 1891–1914, 2910 j.a.

⁵⁷ APŁ, Rząd Gubernialny Piotrkowski (dalej RGP) (1806–1866) 1867–1914, 60132 j.a.

⁵⁸ APŁ, Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego 1867–1918, 3524 j.a.

⁵⁹ APŁ, Okręg V Zarządu Akcyzowego Guberni Kaliskiej i Piotrkowskiej 1869–1918, 5398 j.a.

⁶⁰ APŁ, Piotrkowski Gubernialny Urząd do Spraw Fabrycznych i Górniczych (1887–1890) 1891–1913, 123 j.a.

Stanu Królestwa Polskiego⁶¹, Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego⁶² i Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych⁶³.

Do głównych źródeł archiwalnych przy omawianiu zagadnień transportu zaliczyć trzeba akta Kolei Wąskotorowej Piotrków–Sulejów⁶⁴, Hipotekę miasta Piotrkowa⁶⁵, Hipotekę powiatu piotrkowskiego⁶⁶, akta notariuszy piotrkowskich oraz dokumenty dotyczące Kolei Warszawsko–Wiedeńskiej, których znikomą część ulokowano w aktach miasta Piotrkowa; ponadto zachowała się tzw. księga żelazna piotrkowskiej parowozowni⁶⁷. Akta dotyczące Drogi Żelaznej Warszawsko–Wiedeńskiej znajdują się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie⁶⁸.

Do najważniejszych źródeł przy omawianiu zabudowy przestrzennej miasta zaliczyć trzeba po raz kolejny akta miasta Piotrkowa⁶⁹, ze szczególnym uwzględnieniem wydziału administracyjnego i jego sekcji administracyjnej i fabrycznej, wydziału skarbowego oraz wydziału wojskowego. Ponadto znaczący zasób informacji zawarty jest w hipotece miasta Piotrkowa oraz hipotece powiatu piotrkowskiego. Poza zbiorami znajdującymi się w Archiwum Państwowym w Piotrkowie akta dotyczące budownictwa znajdują się w Archiwum Państwowym w Łodzi⁷⁰ oraz w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie⁷¹.

Niezależnym źródłem są „Dzienniki Praw Księstwa Warszawskiego”, „Dzienniki Praw Królestwa Polskiego”, „Zbiory Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego”, „Obzory Petrokowskiej Guberni”, „Pamiętny Książki Guberni Petrokowskiej”, różnego rodzaju sprawozdania sporządzane przez poszczególne władze, przedsiębiorstwa i organizacje.

Biorąc pod uwagę prasę, trzeba zwrócić przede wszystkim uwagę na publikowane wówczas „Wiadomości Gubernialne”, „Kronikę Piotrkowską” i „Tydzień”.

Wnioski i wyniki przeprowadzonych badań pozwalają stwierdzić, że: pod względem administracyjnym okres po rozbiorach Polski to silne oddziaływanie wzorów pruskich. Podział na kamery i regencje w sposób drastyczny ograniczał samodzielność organów władzy. Po II rozbiorze nie sposób już mówić o jakiegokolwiek swobodzie działania administracji. Okres władzy w Księstwie Warszawskim zasadniczo różnił się od poprzedniego ustroju. Większość władzy spoczywała w rękach prefekta. Rok 1808 przyniósł kolejne zmiany, a to za sprawą wprowadzenia Kodeksu Napoleona. Okres ten nie ustabilizował administracji, lecz wywarł wpływ na późniejsze władze. Rosyjska organizacja władzy w Królestwie Polskim nie we wszystkich dziedzinach odeszła od wzorów napoleońskich. Kodeks i sądownictwo pozostały na starych zasadach

⁶¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), I Rada Stanu Królestwa Polskiego 1815–1831, 525 j.a., II Rada Stanu Królestwa Polskiego 1832–1841, 546 j.a., III Rada Stanu Królestwa Polskiego 1829–1869, 747 j.a.

⁶² AGAD, Rada Administracyjna Królestwa Polskiego 1815–1867, 186 j.a.

⁶³ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego 1815–1868, 7858 j.a.

⁶⁴ APwPT, Droga Żelazna Wąskotorowa Piotrków–Sulejów (dalej: DŻWP–S), 1900–1943, 154 j.a.

⁶⁵ APwPT, Hipoteka miasta Piotrkowa 1801–1971, 1189 j.a.

⁶⁶ APwPT, Hipoteka powiatu piotrkowskiego 1800–1976, 1447 j.a.

⁶⁷ APwPT, Parowozownia w Piotrkowie 1864–1891, 1 j.a.

⁶⁸ AGAD, Komisja Szacunkowa Kolei Warszawsko–Wiedeńskiej 1874–1911, 19 j.a.; Kolej Warszawsko–Wiedeńska 1899–1917, 1715 j.a. Oba zespoły zostały zdeponowane w Archiwum Państwowym miasta stołecznego Warszawy (dalej APW).

⁶⁹ APwPT, AmP, 1746–1945, zespół nr 9, 14595 j.a.; A. Piasta, P. Zawilski, *Informator o zasobie Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim*, Piotrków Tryb. 1999, s. 8.

⁷⁰ APŁ, RGP (1808–1866) 1867–1914, Anteriora RGP, Akta miast, wydział administracyjny, referat I, 1867–1870, akta tzw. różne, wydział budowlany 1870–1913; Naczelnik Powiatu Piotrkowskiego 1816–1866, 163 j.a., Wydział Administracyjny 1816–1866.

⁷¹ AGAD, I RSKP 1815–1831, II RSKP 1832–1841, III RSKP 1818–1879, KRSW.

jeszcze przez jakiś czas. Władza na terenie Królestwa uległa silniejszym przemianom po upadku powstania styczniowego, kiedy to zaborca coraz silniej naciskał na unifikację Królestwa z Cesarstwem. Władze samorządowe nie miały nic wspólnego z nazwą. Sytuacja taka utrzymywała się aż do 1914 r., kiedy to nastąpiła okupacja wojsk austro-węgierskich. Reasumując, organizacja władzy w XIX w. to w przeważającej części produkt tego okresu, mało efektowne połączenie trzech kultur organizacji władzy.

Podsumowując dynamikę rozwoju ludności Piotrkowa, stwierdzić trzeba, że miała ona ścisły związek z sytuacją, w jakiej znajdowało się miasto. Do negatywnych czynników zaliczyć trzeba często nawiedzające miasto epidemie i pożary oraz odczuwalne zawirowania związane z działaniami wojennymi i powstańczymi. Rozwój gospodarczy przyczyniał się jednak do wzrostu liczby mieszkańców, poziomu wykształcenia, jak również zróżnicowania ludności pod względem wyznaniowym i narodowościowym. Pomimo trudnego okresu, jakim były lata pod zaborami, miasto rozwijało się w przyzwoitym tempie, o czym świadczy wzrost pozycji Piotrkowa wśród miast Królestwa Polskiego⁷².

W omawianym okresie nastąpił znaczny rozwój rzemiosła, usług, handlu i instytucji finansowo-kredytowych jako dziedzin życia gospodarczego.

Rzemiosło i handel w omawianym okresie, pomimo nie zawsze sprzyjających warunków, rozwijało się w sposób ciągły z niewielkimi wahaniami. W rzemiośle wyróżnić można kilka zawodów, które dominowały tak pod względem zatrudnienia, jak i wielkości oraz wartości swojej produkcji. Rozwój rzemiosła, a także powstawanie przemysłu spowodowały, że większe zakłady rzemieślnicze przekształcały się z biegiem lat w niewielkie zakłady przemysłowe, o czym informują źródła, które pod koniec XIX w. przedstawiają już łącznie fabryki i zakłady. Pod pojęciem zakładu kryją się rękodzielnie, które zaczęto ze względu na rodzaj produkcji lub wyposażenie zaliczać do grupy zakładów funkcjonujących wokół przemysłu.

Proces przekształcania się zakładów rzemieślniczych w zakłady przemysłowe był płynny. W handlu natomiast charakterystycznym zjawiskiem było znaczne zaangażowanie ludności żydowskiej. Sytuacja ta miała miejsce dopiero od momentu, kiedy zaprzestano prawnie ograniczać wspomnianej ludności osiedlanie się w obrębie miast. Sprzyjające warunki spowodowały, że w niektórych dziedzinach handel został niemal całkiem opanowany przez ludność wyznania mojżeszowego.

Do czynników sprzyjających rozwojowi zaliczyć trzeba niewątpliwie okres, kiedy Piotrków jako miasto w wyniku reform administracyjnych awansował do miana miasta gubernialnego. Łączyło się to ze wzrostem liczby ludności, co wiązało się także ze wzrostem zapotrzebowania na usługi i artykuły wytwarzane przez rzemiosło, a także wzmacniało rolę handlu. Za niekorzystne warunki dla rozwoju rzemiosła i handlu uznać trzeba nie zawsze sprzyjającą koniunkturę gospodarczą oraz kataklizmy, które nawiedzały miasto, a w szczególności pożary, oraz zawirowania wywołane powstaniami oraz I wojną światową.

Źródłowy materiał statystyczny pozwala na szczegółowe przeanalizowanie zachodzących zmian dopiero od połowy XIX w. Dane z lat wcześniejszych są na ogół bardzo ogólne, częstym

⁷² Piotrków pod koniec XIX w. zajmował piąte miejsce wśród największych miast w Królestwie Polskim. Na pierwszym miejscu była Warszawa, a następnie w kolejności: Łódź (do niedawna mniejsza od Piotrkowa pod względem liczby mieszkańców), Lublin, Częstochowa, Piotrków, Radom, Kielce, Płock. Piotrków dla porównania w 1882 r. zajmował siódme miejsce pod względem liczby mieszkańców w Królestwie Polskim; E. Dobrzańska: *Piotrków*, w: SGKP, t. VIII, s. 187; J. K. Janczak, *Ludność...*, s. 242; W. Musiał, *Ludność...*, s. 113.

problemem są dane opracowane w odniesieniu do szerszych grup zawodowych łącznie, co uniemożliwia wiarygodne porównanie ich z danymi w okresach następnym.

Rozwój rzemiosła i handlu spowodował równocześnie rozwój instytucji finansowo–kredytowych, które w znacznym stopniu finansowały nowo powstające zakłady, jak również wspierały zasobami pieniężnymi liczne inwestycje mające na celu unowocześnianie zakładów rzemieślniczych. Oczywiście instytucje finansowo–kredytowe nie działały tylko na rzecz zakładów rzemieślniczych, ważnymi klientami tych instytucji były od II połowy XIX w. również powstające zakłady przemysłowe, transportowe, jak również szerokie rzesze indywidualnych osób biorących kredyty, np. pod zastaw swoich posiadłości.

Wyniki badań dotyczące przemysłu w Piotrkowie pozwalają stwierdzić, że począwszy od II połowy XIX w. nastąpił powolny proces jego tworzenia. Początkowo były to niewielkie zakłady, aż do momentu powstania hut szkła i wybudowania Piotrkowskiej Manufaktury. Piotrków również w późniejszym okresie nie doczekał się intensywniejszego i obejmującego różnorodne gałęzie rozwoju przemysłu. W statystykach uwidaczniany był jedynie jako ośrodek przemysłu szklarskiego. Poza tą jedną gałęzią przemysł nie natrafił na przyjazną koniunkturę pomimo znacznych udogodnień związanych z transportem, a także sprzyjającej pod względem administracyjnym pozycji miasta.

Rozwój przemysłu piotrkowskiego w porównaniu z dynamicznie rozwijającymi się regionami włókienniczymi — w województwie kaliskim i mazowieckim był porównywalny. Jednak w porównaniu z Łódzkim Okręgiem Przemysłowym nie wypadł pomyślnie. Analizując źródłowe dane statystyczne z lat 1869–1913 stwierdzić trzeba, że liczba zakładów przemysłowych Piotrkowa uległa zwiększeniu o ponad 80%, natomiast wartość produkcji rocznej wzrosła ponadośmiokrotnie, zatrudnienie zwiększyło się ponad 9 razy. Nie był to jednak tak znaczący rozwój, jak w regionie łódzkim⁷³. O początkowym rozwoju przemysłu piotrkowskiego świadczy przeciętna liczba zatrudnionych w jednym zakładzie przemysłowym, który w 1869 r. wynosił 3 pracowników, a w 1901 r. już 48. Do końca XIX w. w przemyśle piotrkowskim dominował przemysł spożywczy, na który składały się m.in. młyny, wiatraki, browary, gorzelnie, olejarnie, fabryki octu, miodownie i wytwórnie wód gazowanych. Spośród tych zakładów największy był młyn parowy braci Pniowerów, który później przeszedł w ręce K. Kingsa. Z innych większych zakładów warto przywołać tu fabrykę maszyn i narzędzi rolniczych W. Korzeniowskiego, tartak i stolarnię A. Goldsteina, wytwórnię syropu kartoflanego i krochmalu A. Scholtena, a także destylarnię wódek M. Brauna⁷⁴.

Bardziej znaczące zmiany w strukturze przemysłowej miasta nastąpiły dopiero na przełomie XIX i XX w. Wówczas powstały duże zakłady przemysłu włókienniczego, szklarskiego i drzewnego.

W latach 1901–1913 jedną z najszybciej rozwijających się gałęzi był przemysł mineralny, który reprezentowany był głównie przez: huty szkła, cementownie i betoniarnie, zakłady kamieniarskie, cegielnie i wytwórnie tektur smołowych. O rozwoju tej dziedziny przemysłu świadczy głównie fakt zatrudnienia, które wzrosło z 27,9% ogólnego zatrudnienia do 60,8%, a wartość produkcji z 25,9% do 40,8%.

⁷³ Dla porównania w analogicznym okresie w przemyśle łódzkim liczba zatrudnionych wzrosła ponad 16 razy (6200 osób w 1870 r. do 103 257 osób w 1913 r.), wartość produkcji — 36 razy (z 7,5 mln rb. do 270,3 mln rb.).

⁷⁴ APŁ, SIFGP, sygn. 1816 L 3015; J. Kański, *Rys statystyczny m. Piotrkowa*, s. 51; „Rocznik Piotrkowski” 1871, s. 79.

Rozwój transportu zapoczątkowany został w Piotrkowie wraz z budową Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Połączenie kolejowe miasta z dużymi ośrodkami przemysłowymi, a także z Warszawą, miało wpłynąć w sposób znaczący na gospodarkę miasta. Nie można powiedzieć, że takiego wpływu miasto nie odczuło, jednak wzrost gospodarczy nie był taki, jakiego się spodziewano. Dzięki kolei nastąpił także rozwój komunikacji miejskiej. Oprócz wcześniej funkcjonujących dorożek konnych pojawił się z czasem transport samochodowy, który dzięki swoim możliwościom nie ograniczał się tylko do komunikacji wewnątrz miasta, ale wykraczał w sposób zdecydowany poza jego obręb. Pod koniec omawianego okresu nastąpiła finalizacja kolejnej inwestycji transportowej — budowa kolejki wąskotorowej z Piotrkowa do Sulejowa. Kolejka wąskotorowa uzupełniała transport konny i samochodowy oraz kolej szerokotorową. Rozwój transportu wpłynął na rozwój innych gałęzi gospodarczych Piotrkowa. To wokół linii kolejowych powstawały pod koniec XIX w. największe zakłady przemysłowe. Położenie linii Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej na zachodnim krańcu miasta spowodowało też rozwój urbanistyczny Piotrkowa w tamtym kierunku.

W pracy omówione też zostały zagadnienia będące częścią składową gospodarki przestrzennej miasta Piotrkowa, a mianowicie: zabudowa miejska, komunalna, przemysłowo-handlowa, prywatna, ciągi komunikacyjne i ciekły wodne, obiekty rekreacyjne i sportowe, a także zmiany powstałe w wyniku powiększenia obszaru miasta. Szeroko zostały przedstawione plany regulacyjno-pomiarowe, a więc: wytyczanie nowych oraz regulacja istniejących ulic i placów, przyłączanie kolejnych terenów w obręb miasta. Związane z nimi zagadnienia brukowania, oświetlenia, zadrzewiania ulic zostały ukazane głównie na podstawie dostępnych materiałów prasowych i nielicznej dokumentacji aktowej. Pozostałe zagadnienia dotyczące terenów zielonych, rekreacyjnych i sportowych wzmiankowane zostały jedynie w zarysie ze względu na znikomą liczbę źródeł i śladowe istnienie tego typu obiektów w mieście. Podobnie przedstawia się sytuacja dotycząca gospodarki komunalnej, a w szczególności: rzeźni, jatek rzeźniczych, gazowni, łaźni i cmentarzy.

Praca została ponadto opatrzona bogatą ikonografią, którą usystematyzowano w kolejności omawianych problemów. W nielicznych przypadkach posłużono się dokumentami z okresu późniejszego jako typowymi dla omawianej kwestii. Ikonografię w układzie rzeczowym poprzedza spis.